

प्रेक्षणीय खोपोली : इतिहास व वास्तुशिल्प

प्रा .एन एम . तारू .

इतिहास विभाग

के .एम .सी .महाविद्यालय खोपोली

सारांश :

रायगड जिल्ह्यातील खालापूर तालुक्यातील खोपोली हे गाव म्हणजे एक प्रेक्षणीय स्थळ आहे. येथे पेशवेकालीन गगनगिरी मठ व डोंगरात कोरलेली, महादेवाचे विरेश्वर मंदिरगुंहा आहे. हे पाहण्यासाठी हजारो पर्यटक येथे येतात व भेट देऊन त्यामुळे हे गाव प्रेक्षणीय बनले आहे. जातात हे इतिहास व येथे असणारे ऐतिहासिक या गावाला काही अंशी इतिहास आहे. वास्तुशिल्प यांचा या संशोधन कार्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीज शब्द :

प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्ण करताना पार्श्वभूमी खोपोलीचा इतिहास व खोपोलीत असणारे वास्तुशिल्प या मुद्द्यांचा आधार घेतला आहे.

प्रस्तावना :

प्रेक्षणीयता पर्यटनाची नांदी ठरते. तर कधी ऐतिहासिक दृश्याची असते, ही प्रेक्षणीयता कधी निसर्ग सौंदर्याची असते. त्यामुळे कित्येक पर्यटक येथे येतात व येथील इतिहास व वास्तुशिल्पाची माहिती खोपोलीला मात्र दोन्ही प्रकारची प्रेक्षणीयता आहे. जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतात. पर्यटन व पुरातत्त्व यांचा समन्वय साधला जातो, इतिहास लेखनशास्त्राच्या दृष्टीने येथे इतिहास.

उद्देश्ये :

- १) स्थानिक इतिहास स्पष्ट करणे.
- २) स्थानिक वास्तुशिल्पांची माहिती करून देणे.
- ३) खोपोलीच्या ऐतिहासिक पर्यटनाचे महत्त्व विशद करणे.
- ४) रायगड जिल्ह्याच्या इतिहासात खोपोलीचा इतिहास अंतर्भूत करणे.

साधनांचे पूर्वावलोकन :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रथम व दुय्यम दर्जाच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राचीन काळापासून प्रवास वर्णने अशाच काही पर्यटन प्रवास वर्णनाचा आध. ही इतिहासाची लिखित साधने राहिलेली आहेत. ार घेऊन लिखाण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन व तथ्य संकलनाच्या पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्ण करण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे व तथ्यासंकलन करण्यासाठी इतिहास लेखनशास्त्रातील सर्वेक्षण व संदर्भ संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :

रायगड जिल्ह्यातील खालापूर तालुक्यातील खोपोली हे एक निसर्गरम्य प्रेक्षणीय स्थळ आहे या स्थळाला प्राचीन . काळापासूनचा काही अंशी इतिहास आहेयेथील काही लिखित संदर्भ व पुरातत्त्वीय स्थापत्य खोपोलीच्या इतिहासाचे साक्षीदार . अशा या ऐतिहासिक संशोधन विषयाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येते .आहेत

पार्श्वभूमी

खोपोलीचे पूर्वीचे नाव खोपआवली असे होते .अपभ्रंशाने ते खोपोली असे झालेहे नाव का “खोपोली” खोपोलीला . याची माहिती रायगड जिल्ह्याच्या ?मिळाले गॅझेटियरमध्ये आलेली आहे त्यात .खोपआवली या शब्दाचा खोप व आवली असा विग्रह केला आहे यापैकी खोप या .शब्दाचा अर्थ केंबळीने शाकारलेली घरे असा आहेआणि आवली या शब्दाचा अर्थ रांग . दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकत्रित केला तर केंबळीने शाकारलेल्या घरांची आवली म्हणजे .असा आहे खोपआवली असा शब्द तयार होतो खोपवली आणि मग खोपोली हा शब्द ,पुढे खोपआवलीचा अपभ्रंश होऊन खोपीवली .तयार झालायाशिवाय खोपोलीला . पण आज मात्र खोपोली हेच नाव या स्थळाला लाभले आहे .असाही एक संदर्भ अभ्यासायला मिळतो ,चांपोली असेही नाव होते

इतिहास

खोपोलीला तसा प्राचीन काळापासूनचा इतिहास आहेखोपोलीतून पुण्याकडे बोरघाटातून जाणारा रस्ता बौद्ध . व सातवाहन काळापासून व्यापारी मार्ग म्हणून वापरात आहे. ब्रिटीश काळात लष्करी वाहतूक सुलभ व्हावी म्हणून या रस्त्याची खूप सुधारणा केली गेलीसाली या व्यापारी मार्गावर आपणाला प्रभुत्व मिळावे म्हणून मराठे व इंग्रज यांच्यात खोपोलीत १७७९ .स . लढाई झाली. या लढाईत दोन इंग्रज अधिकारी ठार झालेतरीही विजय मात्र इंग्रजांनाच मिळाला , पुढे येथे त्यांचे बंगले उभारले गेले .

काही पाश्चात्य पर्यटक साली लॉर्ड वॅलेंटिया या १८०४ .स .प्रवाशांनी खोपोलीला भेटी दिल्याच्या नोंदी आढळतात – प्रवाशाने खोपोलीला भेट दिली. त्याने आपले प्रवास वर्णन लिहून ठेवलेतलाव व मंदिर ,जंगल ,त्यात त्याने येथे असणारे घाट . साली बिशप हेबर या प्रवाशाने खोपोलीला भेट दिली १८२४ .पुढे स .असे निसर्ग सौंदर्याचे वर्णन केले आहे. त्यानेही आपले प्रवास वर्णन लिहून ठेवलेत्यात त्याने सुंदर तलाव व महादे .व मंदिर असलेले खेडे म्हणून खोपोलीचे वर्णन केले आहे .पुढे स . साली मिसेस विल्सनने खोपोलीला भेट दिली १८३१. तिने पुणे रस्त्याचे विहंगम दृश्य दिसेल अशा ठिकाणी वसलेले गाव असे खोपोलीचे वर्णन केले आहे.

मराठ्यांच्या इतिहासातील पेशवे काळात नाना फडणीसाने येथे एक सुंदर तलाव व विरेश्वर मंदिराची निर्मिती केली . त्यांच्या धार्मिक इतिहासाचा हा मोठा देखावा आहे

वास्तुशिल्प**विरेश्वर मंदिर**

खोपोलीमध्ये विरेश्वर महादेवाचे पेशवेकालीन मंदिर आहे .स .१७५८ साली हे मंदिर नाना फडणीसाने बांधले.. हे मंदिर जवळ पास वीस मी.उंच असून साध्या हेमाडपंथी बांधणीचे आहे .’ आतमध्ये महादेवाचे मोठे शिवलिंग आहेतयावर एक नाग . या .बाहेर एक मोठ्या आकाराचे जाते आहे .मंदिराच्या समोरच एक नंदी आहे .संपूर्ण मंदिर दगडाच्या बांधकामाचे आहे .आहे मंदिराच्या शेजारी एक अंडाकृती तलाव आहेतलावाच्या आतमध्ये .जाड आहेत .तलावाच्या भिंती दगडी असून एक ते दीड मी . उतरण्यासपायच्या आहेत.

हा तलाव ७५०००चौ .या तलावाला वर्षभर पाणी असते .एवढ्या क्षेत्रफळावर पसरले आहे .मी .या मंदिराच्या शेजारी एक समाधी आहेहे सांगता येत न ,ती नेमकी कोणाची आहे .ाहीती एका इंग्रज अधिकाराच्या ,काही लोकांचे म्हणणे आहे की .जुलुमाचा प्रतिकार करणाऱ्या शूर शिपायाची आहे^६ असे म्हणतात की .या तलावातून पुण्याला जाणारा एक गुप्त मार्ग आहे ,

बिरोबाचे मंदिर

पूर्वी खोपोलीच्या शेजारी असणारा घाट म्हणजे इह निबिड अरण्य होतेएका ब्रिटीश अधिकाऱ्याला येथून एक रस्ता .या रस्त्याचा वापर पुढे नवा रस्ता .तेव्हा त्याला एका धनगराने रस्ता दाखवला .पण त्याला तो सापडत नव्हता .काढायचा होता पण याचे सर्व श्रेय ब्रिट .खोदण्यास झाला.ीश अधिकाऱ्याला स्वतःम्हणून त्याने रस्ता दाखवणाऱ्या धनगराला .कडे घ्यायचे होते : .हेच मंदिर पुढे बिरोबाचे मंदिर म्हणून उदयाला आले .याच ठिकाणी मंदिर उभारले गेले .मारले

गगनगिरी मठ व गुंहा

विश्वर महादेवाचे मंदिर ओलांडून काही अंतर पुढे गेल्यानंतर पाताळगंगा नदीच्या किनारी गगनगिरी महाराजांच्या वास्तव्याने पावन झालेला मठ आहेहा मठ ओलांडून पुढे गेल्यानंतर याच .या मठाच्या आत निसर्गरम्य वातावरण आहे .महाराजांची डोंगरात कोरलेली एकगुंहा आहेपावसाळ्यात या गुंहेच्या वरून .प्रारंभीच्या काळी येथेच त्यांचा रहिवास होता .पवसाचे धबधबे पडतात

समारोप

खोपोलीच्या परिसरात आणखी काही स्थापत्य आहेतपण जी .पण त्यांची कसल्याच प्रकारची महिती मिळत नाही .याद्वार .मिळते ती मात्र ऐतिहासिक आहेे इतिहासाचा काही अंश का असेना अशा प्रकारे सादर करता येतो .

निष्कर्ष प्रस्तुत संशोधन कार्याचे काही निष्कर्ष काढता येतात ते पुढीलप्रमाणे ,

- १) खोपोलीची वास्तुशिल्पे खोपोलीच्या इतिहासाची पुरातत्वीय साधने आहेत.
- २) पाश्चात्य पर्यटकांच्या लिखाणातून तत्कालीन खोपोलीचे दर्शन घडते.
- ३) या साधनांच्या आधारे खोपोलीचा इतिहास प्रकट करता येतो.
- ४) खोपोलीच्या इतिहासाने रायगड जिल्ह्याच्या इतिहासात भर पडते .

संदर्भ तळटीपा

- १) चौधरी कि(संपादक) .का ., रायगड जिल्ह्याचे गॅझेटियर मराठी आवृत्ती ,मुंबई ,महाराष्ट्र शासन ,मुंबई दर्शनिका विभाग , .पृ ,१९९३ : ७२९
- २) पाटणकर पांडुरंग , २००६ : प्रथम आवृत्ती ,पुणे ,स्नेहल प्रकाशन ,चला सहलीला पुणे मुंबई महामार्गाच्या आजूबाजूला , .पृ ७९
- ३) गडकरी श्रीनिवास ,डिसेंबर : प्रथम आवृत्ती ,पुणे ,बुकमार्क पब्लिकेशन्स ,रायगड जिल्ह्यातील इतिहास जपणारी गावं , .पृ ,२०१२ ८५
- ४) चौधरी कि(संपादक) .का .,उपरोक्त ७२९ .पृ ,
- ५) किता ७२९ .पृ ,
- ६) गडकरी श्रीनिवास .पृ ,उपरोक्त , ८५